

ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ

—*~*~—

ՊՈՒՇՏՈՂ ԶԱՐԱՆՈՒԹՅՈՑ - ԱՆՈՒՆՅՈՑ

(Ցես յ'էջ 8)

ՍԱՀՏԱՅ անուանն և իմաստին զոգզ է եգիպտականն Նիիթ կամ Նայթ, որ կոչուի և յաւելուածով Դա—նաթ կամ Դա—նիթ, և համա—րուէր մեծ զիցուհի մի զգոնութեան, արիութեան, բեղմնաւորութեան և առատութեան նիւթոց. զարձեալ և զիշերային երկինք՝ մայր Ռայի, այսինքն Արեւու՝ զիցահորէ: Հնդկաց հին գրոց (Վեդայից) մէջ այլ լսուի Նիշարէ անուն, որով իմանան զԱլկեիս՝ հրոյ շատուածն ի վերայ երկրի (ՆԻ. յէջ 195). բայց Անահայ յարմարազոյն համարին գիտնականք՝ անոնց Պհաւանի զիցուհին. որ և արդարեւ ըստ Տրիպտայ ըսածին՝ Կեցոռցի Նշանակէ: Բայց շատ այլանդակ չափազանցութեամբ՝ գրեն զնա միանգամայն քոյր և կին և զուսոր Սեւայ, իրենց երրորդութեան մի անձին. և Հայոց պէս իրեն երինջ նուիրէին: Քննաբանք այլ յառաջ երթալով՝ Անահայ անունն Հնդկաց Անահառ բառէն հանեն, որ նշանակէ եռանդն արեան. այլք յԱնահա բառէ, զոր մազդզուհուր Անահիդա կ'ըսեն, և իրենց Արտուիզուր աղբեր յասկութիւն մի կ'իմանան, իբր հանդարտ, մաքուր և բեղմնաւորիչ նշանակութեամբ: Դարձեալ, ոմանք ի պարսկերէնէ ստուգարանեն զանուն, իբր մանկամարդ բռնորակութիւն: Յի-

շենք որ Պարսից աղանդոյ մէջ կայ և Ահիսի դեւ մի, հակառակ Անահայ:

Նշանաւոր է նա և Լատինաց Տիանա անունն, որ հակառակ (այլ) կողմէ նայելով՝ Անահայ կարգացուի: Հելլենական դիցաբանութեան քննիչք՝ կու ստիպուին իրենց շատ զիցուհեաց յատկութիւնները կեդրոնացեալ ճանշնալ յԱնահիտ (Կիլքելէ, Մայա, Լատոնա, Բելլոնա, Ափրոդիտ). բայց լատգոյն ճանշնած է զնա Պրառոն՝ ի Նիիթ և յԱլկեիս՝ զգոն զիցուհիս: Ռուիշ շատ կարծիք այլ եղած են Անահայ անունն և ծագման կամ իսկութեան վրայ. ոմանք նոյն համարած են ընդ Անահիդքի, զոր յիշեն Ս. Գիրք Ազրամելէքի հետ, իբրեւ շատուած կրակի, արեգակնայն, լուսնի. ինչպէս Պարսիկք այլ՝ աստեղաց և լուսնոյ պարսպան մի. նոյնք ուրիշ արեւելեաց ոմանց հետ՝ Նահիտ անունեն զԱրտուեակ պայծառ աստղըն, ըստ որում և Յոյնք իրենց (Անահայ) Արտեմայ ճակատը զնէին զմահիկ լուսնի. հաւանորէն Հայք այլ պարսպիս պըսակ մի ընծայած են իրենց Տիկնոյ, մանաւանդ որ Արտեմայ լուսնակիր պատկերը ընդունելով ի Յունաց՝ կանգներ էին յիշելզ: — Եւտ այս ամենայն և այլ եւս կարծեաց՝ հաւանազոյն է օկզնական միութիւն Անահայ Հայոց ընդ Նիիթայ եգիպտացոց, Նիշարեայ Հնդկաց, Դիանայ Լատինաց, Աթենայ Յունաց, (որք պեզո՞ Անայեզա մ'այլ ունէին) որոյ հետ թերեւ չդիմէ Սարաբոն զհայն. նոյնպէս և հնութիւնն այս անուամբ շատուծոյ: Այլ ուստի՝ կամ զոր ազգէ ծագումն. անայտ. միայն յայտնի է որ ամեն

1. Դիտելի է այս գրած հայերէն բառին և իմաստին նմանութիւնն եգիպտականին հետ. նոյնպէս և գիշերային նշանակութեամբ՝ լատին Noctus, փռ. Noit անուան:

2. Ըստ այսմ՝ հայերէն բառիւ այլ անհանգիստ նշանակութիւն կըրնար ունենալ:

ազգէ աւելի Հայք էին անհատապաշտը, և ըստ Քրայցէր հմուտ դիցարանի, Հայոց Անահիտն է նախատիպ ամենայն Անահտաց, մինչ Պարսից Նահիտն ստիկ Ազատաց (Խշէտ) գառն էր և ոչ աստուած. և թէպէտ իրենց երկրին մէջ այլ կար Անայիզ գաւառ մի, բայց ի մերս հռչակեալ էր Անահտական գաւառն որ և Եկեղեաց. ուրիշ մ'այլ ի հիւսիսակողմն Կուր գետոյ քովերը: Բայց եթէ մէկն ուզէ համանուն Անահտայ հին երկիր մի գտնել, պէտք է ընդունի զհնագոյն ամենայն գաւառաց երկրի և նախաժողովեղեղեանն, որ առաջնածին մարդն (Եշուաա) Կային « բնակեցաւ յերկրին Նայիզ, յանդիման Եղեմայ »¹: Տաթիանոս բազմամուտն այլ և մոլորեալն՝ յի դարու, զԱնահիտ համարէր մոզ մի ծանօթ Պարսից և Հայոց, ինչպէս զԱպօղոն՝ բժիշկ: Անահտայ անունը՝ վերոյիշեալներէն զառ՝ այլեայլ հեղինակը գրած են եւս Անայ, Անէիդ, Անիի, Անի ըստ ոմանց և Նանէ կամ Նանա, զոր մենք տարբեր համարիմք²:

Ինչպէս պաշտօնն՝ այսպէս այլ պաշտօնատեղիք Անահտայ՝ առ օտարագոյն այլ հռչակեալ և մեծահանդէս էին. ինչպէս Եկբատանն Մարաց, երկու եղմանայք օսանմանակիցք Հայոց ի քորք Ասիա, Զիլէ ի Պոնտոս, և Գերմանիկուպոլիս կամ Մարաշ, որոյ դրամոց վրայ այլ երեւի Անահտայ պատկերն, և այլն: Գալով առ մերայինս, զաս յԵրեւդայն Եկեղեաց՝ երեւելի մեհեան մի էր յԱրմաշիր, հին մայրաքաղաք Հայոց, ուր, վահեւանի քուրմք, Արտաշիսի բերած Արտեմեայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ անդրին՝ կանգնեցին Ապօղոնի անդրոյն հետ, զորս յետոյ Երուանդ փոխադրեց ի Բագարան, ուրիշ շատուածոց հետ, իբրեւ Լատինաց Պանթէոն մի ընելով այս աւանը, Ասորեան գետոյ եզրքում. անկից այլ իր՝ օրինաւոր յալորդն՝ Արտաշէս Բ՝ փոխադրեց յԱրտա-

շատ, ուր ընկաւ Լուսաւորչի և Տրդատայ կռակործան ձեռաց տակ: Յառաջ քան զայն, Ս. Առաքեալն Բարդղղիմէ՝ փոքրիկ խաչով մի կործաներ էր Անձեւացեաց երկրին Դարբընաքարի մէջ կանգնուած Անահտայ կուրքը, և այն խաչը հոն կանգնեց: — Մոփաց գաւառին մէջ յիշուի Անահտայ արքա լեռ մի, ըստ ոմանց՝ հիմայ քէօշմէր կոչուածն, անշուշտ դիցուելոյն մեհեանի կամ պատկերի մի համար. այն տեղ Դ. դարուն վերջերը կուճցնէր Եպիփան, Ս. Դանիէլ ծերունի աշակերտն: Հիմակուան Հայոց անուանի Առաքելոց վանաց մօտ ի Տարօն՝ դեռ ճանչցուի Տիրիկեկատար կամ Միրիկեկատար բերդատեղին՝ Տաւրոս լեռանց մէջ, Արեգակնածագ բլուր կոչուած տեղում, ուր կայր Անահտայ պատկեր մի, զոր և « խորտակեցաք, զրէր » Ս. Գրիգոր, և սուաք զԲերդն Տիրիկեկա տարի՝ իւր քաղաքոյն և ամենայն սահման նօքն՝ ընծայ Ս. Առաքելոցն: և փոխան տիկնոջ՝ տիրիկե ըսուած է այս տեղ, իբրեւ Տիրոսահի Հայոց: Այսոր նման հին Եսորոսացիք այլ (որք ի Հայոց գաղթեալ համարուին Տուրան կոչէին իրենց Աստղիկ դիցունհին:

Բայց, ինչպէս առաջ յիշեցինք, Անահտայ և ամենայն Հայ դից հռչակագոյն մեհեանն էր յԵրեզ ւաւանի Եկեղեաց գաւառի Գայլ գետոյ քով և մօտ յԵփրատ, Մեծ և քորք Հայոց միջոց, որով մերձաւոր և ծանօթ քորք Ասիոյ Յուճաց: Այս տեղ պաշտուածն այլ՝ Արտաշէս բերէր էր յԵլլապայ, և իր անկարծական մահուան պատճառաւ ձգուած յԱնի բերդ, ուստի հանեց և կանգնեց՝ որդին Տիրան՝ յաւանս այս, մօտ ի բերդն. և այնչափ հռչակեցան պաշտօնն և հանդէսք տեղոյն՝ մինչեւ Անահտական գաւառ կոչուիլ, և երկիրն այլ անոր և քրմացն ընծայեցաւ: Յիշեն զայս և օտար պատմիչք՝ զառ ի Սորաբոնէ, (Գիոն, Լ.Զ.Վ. Պլին. Ե. Ի.Վ), հանդերձ հարիւրաւոր սպասաւորներով դիցունելոյն, զորս սրբանուէր կամ սրբապաշտ կոչեն (Երոտուիլ, յերօծօսլոս) թէ արք և թէ կանայք. մեհեանին կամ մեհեանաց քով ընդարձակ անմշակ դաշտ ու մարզ թողուած էր՝ նստիլական երընջոց արածելու համար, որոց ճակատը ջահաձեւ խարանեալ դրոշմէին, որ-

1. Լատինաց Թարգմանութիւն յասորուկ անուն տեղոյ չի գտնիր, այլ Սգեմայ արեւելեան կողմը փախաւ, կ'ըսէ, Կային:

2. Դիպեթացիք իրենց հաւատաւոր կանայքը Անի կոչեն:

պէս զի օտարը չմօտենան, և ըստ ժամանակին զոհուին: Տարին երկու անգամ՝ ի գարնան և յաշնան՝ մեծ տօնահանդէսքն կատարուէին. իսկ ըստ մեր պատմաց ի 15 Նաւասարդ ամսոյ էր մեծ տօնական օրն, նմանութեամբ Սակեան տօնից, որ բարեկենդան իմն էր: Այն օր քրմապետն թագաւորակերպ հազուած՝ խոյր ի զլուխ կ'առաւնորդէր քրմաց և բազմաթիւ ուխտաւորաց, Անահայ կուռքը վերցրնելով՝ թափօրակերպ մեհնակն շուրջը պտըտէին, աղօթանման երգերով. յետոյ աշխարհական հանդէսք, պարք՝ ամենայն օտրովք կատարուէին¹. զգիտունին այլ փոխելով ի ձեռ. Սակաց, անխախտ անարք և ծառայք. և երբ կերուխումն այլ յաջորդէր, ի հարկէ հեթանոսական անկարգութիւնք այլ կ'ըլլային. մինչեւ՝ ըստ Ստրաբոնի՝ ազնուականք իրենց զստերաց կուտութիւնն այլ նուիրէին Անահայ եկամուտ պաշտօնասիրաց, և զայս սրբազան իմն համարելով՝ յետոյ կու հարանաջրնէին զանոնք. զգատութեան Տիկնո՛ր՝ այսպէս անզգաստ պաշտօն մի մատուցանելով. թէ և յետոյ, կ'ըսեն, շատ պարկեշտութեամբ կ'ապրէին այդ նուիրեալքըն: Գուցէ այս բանիս մէկ կամ մեծ պատճառն էր՝ Անահայ խնամակալութեան և բեղնաւորութեան պաշտպան համարուիրն քոքը Աւիոյ Յունաց արձակաբարոյ ցեղից մօտաւոր, Չիլէի և Կրմանայ, Անահայական գաւառին մէջ այլ մտած էր համարձակութիւնն, ըստ Ստրաբոնի. բայց՝ կամ ոչ միշտ, կամ ոչ ուրիշ կողմեր. Տրդատայ տուած զազափարն և Մայր զգատութեան կոչելն զԱնահայ՝ շատ հեռու է Ստրաբոնի ստորապրութիւնէն. թէպէտ և անհնար այլ էր որ շատուած մի զգաստ և զգատութեան ազգող ըլլար, քրիստոնէական զգացմամբ. որով, Յայմատորաց հեղինակն այլ պախա-

րակէ զԱնահայտ՝ Արամազդայ կին կոչելով. և թէ Ս. Գրիգոր՝ « Խափանեաց զգարելի » անունն... այլ մի՛ յիշեցին զաղայիքն » և չարաչար զարուծիւնք իրենանց »:

Հայոց մեծահարկի պաշտօնասիրութեան համեմատ մեծայարգ էր և Անահայ կուռքն, ինչպէս կու վկայեն օտար պատմիչք (Պլին, ԼԳ, ԻԴ. — Դիոն, ԼԶ, Ե. — Ստրաբ. ԺԱ, Դ). և առաջին ոսկեղէն անդրի յիշուի սա. որոյ խնայեց այն կողմերու առաջին տիրող Հռովմայեցին, Պոմպէոս, թերեւս և ընծաներով այլ պատուեց, ինչպէս որ րրու ի Զեւս. բայց ազան և անզուլթն Մարկ. Անտոնիոս՝ կողպսեց և զօրացր թողուց աւարել և աւերել. այլ առաջին ձեռք զարնողն յԱնահայ՝ կուրացաւ և անդամալոյծ եղաւ, կ'ըսեն Հռովմայեցիք: Ընդ հակառակն, Ռոմիոնացի հարուստ զօրական մի՛ Օգոստոս կայսեր մեծ հարկիւնք մ'ընելով՝ կ'ըսէր, թէ ինքն նախ զարկաւ և կոտորեց ոսկեղէն անդրին սրունքը, և անոր կտորներէն էր այս օրուան պատրաստած կուռքը. բայց զուցէ այս Զեւայի Անահայտն ըլլայ: Սակայն Հայոց Անահայ պաշտօնասէրքն՝ նորէն ոսկեղէն կուռք մի շինեցին և կանգնեցին յերեզ. որուն՝ համար Տրդատ կու հրամայէր Գրիգորի, « զի պսակս և թաւ » ոստ ծառաց՝ նուէրս տարցի բազնին Անահայական պատկերին »: Իսկ Գրիգոր կ'ըսէր. « Զօր զուգ կոչես Մեծ Անահայտ » Տիկնի՛, լեալ իցեն արեւօք մարդիկ որ » յայնժամ երբեմն ժամանակի. քանզի դի » ցապաշտ կախարդութեամբ զմարդիկն որ » յայնժամ էին՝ ցնորիւք կերպս կերպս լինե » լով դիւացն, հաւանեցուցին զմահեառ շի » նել և պատկերս կանգնել և երկիր պագա » նել, որ ոչ իսկ են », և այլն: Այս և այսպիսի բանք շատ օտարոտի լուեցան Տրդատայ՝ այն ատեն, ինչպէս ամենք գիտեն՝ ՚ի պատմութենէ. այլ յետ տասներեք տարւոյ ուրիշ կերպ ազդեցին իրեն, որ « զգաւա » յեալ զօրօքն՝ փշրէին զոսկի պատկերն Անահայականաց դիցն, և ամենեւին զսեղին » քանդեալ վատնէին, և զոսկին և զարծաթն » աւար առեալ », ոչ միայն կոռն՝ այլ և մեհնինն նուիրաց, օսեփականեցին եկեղեցւոյ:

1. Եղեք այլ այսպիսի տօնահանդէս մի ունէին՝ Կորդակ կոչուած. ի պատիւ իրենց Ելիսեան Անահայ. նոյն իսկ Արտեմիան այն կամ ուրիշ տեղ այլ կորդաքս մակնառնանէր, որ նշանակէր տեսակ մի պարելու Ելիսացւոց և Դիւրացւոց: Մեր լեզուով Կորդակ զխառնոց ազգական չանակէ, գուցէ օտար լեզուէ առնուած:

զայս դրուստելով Անանիա Վ. « Օրհնեալ » եւ զու լուսանկար առաջատու, կ'ընէ, որ » շքեղանոց նազանոց զօրացար ի վերայ պատ- » կերացն զրօշերոց, և հարեալ խորտակեցեր » զսնտի պանծանան զիւանուէր և քաջապերճ » պանծանաց Անահիտն տիկնոջ՝ » :

Ինչպէս ի վերն յիշեցինք Փոքր Հայոց տահմանակից Պոնտոսի՝ Զիլէ և Կոմանա քա- ղաքաց մէջ այլ՝ կային մեծածաղով ուխտա- տեղիք և մեհենանք Անահայ (Սարաբ. ԺԲ, Գ, 36-7). ըստ Պրոկոպիոսի՝ Ոլլիւստէն շինեց նախ Կոմանայի մեհենան, յետոյ փո- խաղրեց յԵրէզ. բայց Հայք բազմութեամբ կու գային և ի Կոմանա, այլ և ի Զիլէ, ուր յաղթուեցան և ջարդուեցան Սակը, և յաղթողքն հողարբուր մի ձեւացընելով՝ վրան կանգնեցին մեհենա և բազինս Անահայ, Օմանայ և Անագատայ, և Սակեան տօները հաստատելով՝ մեծ հանդիսիւ կատարէին բնա- կիչք տեղոյն. Պոմպէոս այլ ընդարձակեց զտեղին և քաղաքացուց զԶիլէ, որ և յետոյ քրմաց որբազան և ազաւ քաղաք մի համա- րեցաւ, քրմապետն այլ իբրեւ Թագաւոր : Սակէ վար չէր մնար և Կոմանա (Կիւմեռնէ) մօտ յԵւրոկիա (Թօքաթ), այլ զեղիսութեամբ այլ աւելի, մինչեւ Կորնթոսի Աստղիան նը- մանցընէին զայն : Նոյնպէս և միւս Կոմանա կապապարովիոյ՝ Ջահանայ կողմերում, որոյ շատաւածն Մա կամ Եմիոս կոչուէր, և 6000 պաշտօնեայ ունէր՝ ընդ այր և ընդ կին, քրմապետին իշխանութեան տակ, որ ընդարձակ երկիրներ ունէր մեհենան շուրջա- կայ, և Թագաւորին երկրորդ կամ փոխարորդ համարուէր, քուրմն այլ՝ իբր արքայազուհեւ : Այս տեղոյ Անահիտն էր Տարխական կո- չուածն, ուր Եփիպենի՝ հաստատողն՝ իր օգոյ

մագերը նուիրեց. անոր համար Կոմանա ը- տուեցաւ, որ յունարէն նշանակէ զիսակ, զիւոյ մագեր (κόμιον, յորմէ և Կոմիտաւս, վարաւոր, Comète գիտաւոր) : Ջատնք ա- չօք տեսաւ Ամասիացի մեծ աշխարհագիրն Սարաբոն, և ստորագրէ հաւատարմութեամբ. բայց մեհենից հիմնարկողն ո՞վ կըրնայ հա- ւատաւել՝ Թէ կէս առաւապելեալ Ագամեմոնի զուտորն ըլլայ : Նոր ատեններս հին կրօնից վրայօք գրողն Մորի (Գ, 183) իբր անտա- բակոյն համարի որ Հայք մատուցին Անահայ պաշտօնը, ոչ միայն ի Կապապարովիա՝ այլ և ի Լիւրիա :

Այսբան իրենց բնիկ սահմաններէն հեռու զԱնահիտ փայլեցընող Հայք՝ անկարելի է որ իրենց կեդրոնին մէջ այլ նոյնպէս և գուցէ աւելի չփայլեցընէին. և ինձ շատ հա- ւանական երեւի՝ որ Աշտիշաւայ երկրորդ մեհենան Ոսկեմօր Ոսկեծիմն դից, որոյ և բազինն Ոսկեհատ, ըլլայ Անահայ. Թէ և հին վարդապետ մի (Սիմէոն)՝ կարծէ Գեմետրի և Գիսանեայ. կուրքն և բազինն Թէ ոսկեղէն ձոյլ չէին, զոնէ ոսկեպատ էին. Ազաթան, գելի յոյն բնագիրն՝ χρυσόκεραυτος ըսելով՝ կ'իմացընէ որ Ոսկինաւան՝ ոսկեղէն հատիկ, ներ են, զորս Թուի Թէ ինքն զիցուհին Թա- փեր. կամ որպէս երբեմն ի հարսնութեան Սաթինկան՝ « տեղ ոսկի տեղայր », (Խոր. Բ. Ծ.) : Այս Հայոց Ոսկեմօր նման՝ Բուլ- զարք այլ իրենց լուսաւորաց ծնողը՝ Ոսկեմայր անուանէին (Ջլոթնա-մայրքա) : Այս բազինը և վրայինն այլ կործանեց Ս. Լուսաւորիչն ի դառնալն ի Կիսարիոյ, և հօն կանգնեց առաջին եկեղեցին, տօնի օր սահմանելով Սահմի ամսոյ եօթներորդն (հոկտեմբեր 15) :

Անահայ Մեհենից տեղեր, կուրքն և նիւթն բաւական յայտնի են, իսկ իր ձեւն և նշանքն ոչ նոյնպէս. այլ որովհետեւ Յու- նաց Արտեմիտեայ պատշաճի՝ այնոր այլ նման կարծուի. հիմկու հնագէտը՝ արուեստեան զա- նաձեւ քարանց կամ ականց վրայ տեսնելով զիցուհի մի՝ երկու կապարճ ուսոց վրայ, սուր և մական ի ձեռին, համարեցան Անահիտ. վասն զի և Եղիպատացուց Նիկիթն աղեղնաւոր և նետաւոր կերպարանուած է, յայտնի է Յու- նաց աղեղնաւոր կամ որսորդ Արտեմիտն, ու

1. Պրոկոպիոս (ի Պտմ, Պարս. պատերգմ. Ա, ԺԵ) Տարխական Արտեմեայ պատկեր համարի՝ Երիզայ Անահիտը, և իբր կանգնեալ յիփիգե- նեայ և Ոլլիւստեայ՝ որդւոյ և զստիւր Ագամեմ. նոնի. ուրիշ գրող մէջ (Պոթաց պատերգմ. Գ, Ե), Ոսկի Կոմանա կոչուէին, կ'ըսէ, երկու մեհենա- քըն, մին Արտեմեայ, միւսն իփիգենեայ, և ա- ռանց փոփոխութեան յինուածոյն՝ փոխուեցան յեկեղեցիս :

րոյ համար և Եղշեքուհար կոչուէր. իսկ Պարսից քանդակներուն վրայ կ'երեւի զունա և մահիկ ի զլուխն, ի ձեռքն այլ ծաղիկ. պարսկազեն գիրք այլ ոտորագրեն զԱնահիտ լանջագեղ, ոսկեպանոյճ, ոսկեղէն վերարկուաւ, քայլամանեկաւ, զօտուլ, ոսկեթիթեղն բոլորաձեւ զխանոցաւ. իսկ պատմութեանն 30 քառածին շրջանց մօրթովք ձեւացած: Այս ետքի աւանդութեան պատճառ կ'ըսեն, որ շրջունն կամ կուղբ՝ չորս ձագ բերէ կամ չորս ամիս յղենայ (Չադոռի-ժիժանադամ). և դարձեալ, Նահիտ՝ շրոց զիցուհի կամ ոգի էր. կուղբն այլ ի ջուրս բնակի, և յրասոյզ զիւաց թշնամի է. Ոմանք այլ այս կենդանոյն մօրթոյ փայլունութեան համար՝ Անահիտայ վայելուչ զգեստ յարմարած համարին, — Անահիտայ՝ ուրիշ աշխարհ

հաց մէջ մեծ պաշտօնն այլ յիշել՝ աւելորդ է մեզ. բայց չեմք կըրնար զանց ընել Ս. Գրոց նշանաւոր յիշատակն՝ ի վկայութիւն Եփեսոսի աշխարհաճալ տաճարին, որոյ մանր մեհեաններ շինող ուրժաւորք մի, վախճալով որ Պօղոս Առաքելոյ քարոզութեամբ՝ իր արուեստն խափանի, զրգոց ժողովորդն տնոր դէմ, և բոլոր քաղաքն յոտք ելաւ. հազիւ կըրցաւ քաղաքապետաց մէկն հանդարտեցրնել զանոնք, ըսելով. « Ո՛վ է ի » մարդկանէ՝ որ ոչ գիտէ զԵփեսոցաց քաղաքն՝ » մեհեանազարդ՝ մեծին Արտեմիայ դիցն », « զոր, արծաթազորն այլ կ'ըսէր, թէ ամենայն Ասիա և տիեզերք պաշտեն »: Այս ձայներս կըրնան արձագանգ ըլլալ Հայոց Անահիտայ ջերմեանդն պաշտամանց:

(Շարայարեյի)

Ք Ն Ն Ա Դ Ա Տ Ա Կ Ա Ն

Մարտին հայագիտին կարծիքն մարկոսեան աւետարանին ԺԶ — գլխոյն վերջին տուններուն նկատմամբ :

Քաղղիացի հայագիտաց վերայ խօսած ժամանակ մոռցանք յիշատակել մէջերնէն նորադոյն մ'այլ զՄարտին Պաւլէն (P. P. Martin) քահանայ, Պարսիս ուղղափառ կաճառին ուսուցչին՝ որ քանի մը տարի յառաջ վախճանեցաւ: Մեր գրուածքին տառնէին ու ընդօրձակուած մերձաւոր նոր տպագրութեան պահելով զարմանել այս զանցառութիւնը, գնենք բանաւոր ընթերցողաց աօրեւ իր կարծիքը՝ մարկոսեան աւետարանին վերջին գլխոյն ենթալրեալ կամ կարծուած յաւելուածին վրայ՝ նկատմամբ հայկական թարգմանութեան, որոյ խօսքն արդէն ըրած ենք յամսաթերթիս անցեալ տարւոյ ապրիլին:

Հեղինակն այս խնդրով կը գրագի իւր Introduction à la critique textuelle du

Nouveau Testament, յ'էջ 280 երկրորդ (վիմագրեալ) հատորոյն, մասնաւոր գլուխ մի բանից նուիրելով հայ եկեղեցւոյ այն մատենադարձք որ ընդունած են այդ վերջի տողից վաւերականութիւնը: Մէջ բերենք իր խօսքերը.

« Հայոց մատենագրական պատմութեան սկզբնաւորութիւնն՝ Քրիստոսի 420 թուականէն կը սկսի. և առաջին յիշատակարանքն՝ բաց ի թարգմանութենէ Սուրբ Գրոց, եկեղեցական մատենանքն են, ժամագիրք, Շարական, Եփեսոս, Ճաշոց, և այլն Տարակոյս չկայ՝ որ հայ լեզուն ունէր արդէն երկար ժամանակէ ի վեր իւր գոյութիւնը. բայց որովհետեւ գրութիւնք յոյն կամ ասորի տառիք կ'ըլլային, ուստի և այն ամենայն գրուածք որ